

De spin en zijn/haar web, de slang en zijn/haar ei – een onderzoek naar 800 jaar 'masculinisering' bij diernamen

Christian Gewering

1. Inleiding: Het Nederlandse genussysteem

Oorspronkelijk hadden alle Germaanse talen een genussysteem met drie waarden: masculien, feminien en onzijdig. Het Duits bewaart dit traditionele systeem nog steeds, terwijl andere talen zoals het Nederlands bepaalde genusverschillen hebben verloren. Reeds in het Middelnederlands¹ zijn er afslijtings- en deflectieprocessen vast te stellen (van Gestel, Nijen Twilhaar, Rinkel & Weerman 1992, 66). Om de bedreigde vormenrijkdom van het Nederlands te kunnen conserveren, planden grammatici uit de 16de en 17de eeuw een kunstmatige standaardtaal met een uitgebreid casussysteem dat aan het Latijn was ontleend. Hoewel het casussysteem en het drieledige genussysteem in de gesproken taal al lang waren verdwenen, hield de literaire elite nog lang aan het oude systeem vast (Mooijaart & van der Wal 2008, 54ff.)

Het verlies van genusmarkeerders verloopt in talen typisch volgens bepaalde regels. Beginnend met de attributieve elementen verspreidden deflectieprocessen zich ook over andere grammaticale elementen van het Nederlands en reduceerden zijn vormenrijkdom en casussysteem. Op het adnominale domein kent het moderne Standaardnederlands geen onderscheid meer tussen masculien en feminien (Audring 2006, 71ff.). Beide genera worden in hedendaagse grammatica's samengevat tot het commune genus dat samen met het onzijdige genus het tweeledige genussysteem vormt. Daarentegen wordt het drieledige systeem bij persoonlijke pronomina nog steeds gehandhaafd. Deze discrepantie tussen adnominiaal en pronominaal genus veroorzaakt in het moderne Nederlands grote verwarring bij de keuze van pronomina (Audring & Booij 2009, 26ff.). Omdat de syntactische congruentie tussen pronomina en nomina vaak niet mogelijk is, wordt het grammaticale systeem meer en meer vervangen door een semantisch systeem dat de keuze van pronomina niet meer op basis van morfo-syntactische categorieën maar op basis van conceptuele en semantische eigenschappen van de

1 Onder het begrip *Middelnederlands* worden de dialecten samengevat die tussen 1150 en 1500 in het Nederlandse taalgebied werden gesproken.

referenten organiseert. In de linguïstiek noemt men dit proces *hersemantisering* van het genussysteem (Cornips & De Vogelaer 2009, 6).

Er zijn al enkele studies verschenen over de hersemantisering van de pronominale aanduiding in het Nederlandse genussysteem. Zo toonde Geerts (1966) dat de onzekerheid over het pronominagebruik geen nieuw fenomeen is en de ontbrekende normering al in de schrijftaal van de Gouden Eeuw voor variatie zorgde. Van Haeringen (1954) en Fletcher (1987) stelden vast dat in het hedendaagse systeem de graad van individualisering bij de distributie van pronomina een grote rol speelt en daaruit volgend een verschil bestaat tussen concrete en abstracte referenten. Deze observaties werden vervolgens door de studies van Verhoeven (1990) en de Vries (2001) bevestigd. Een recent onderzoek van Audring (2009) levert dieper inzicht in de structurering van pronominale verwijzing in de spreektaal. Met behulp van het *Corpus Gesproken Nederlands* toont Audring dat achter de schijnbare chaos een logisch semantisch systeem te vinden is.

semantische categorie	mnl. of vrwl. persoon	dier	gebonden object	specifieke massa	onspecifieke massa
pronomina	feminien				
			masculien		onzijdig
	masculien				

tabel 1: het semantische systeem (volgens Audring)

Masculiene pronomina worden volgens tabel 1 voor mannelijke personen, dieren, gebonden objecten en specifieke massa's gebruikt, onzijdige pronomina voor specifieke en onspecifieke massa's en feminiene pronomina alleen voor vrouwelijke personen en dieren met een duidelijk herkenbaar vrouwelijk geslacht (Audring 2009, 127). Concreet komt dit erop neer dat naar woorden als *boek*, zelfs al zijn ze onzijdig, zeer vaak verwijzingen met *hij* en *hem* worden aange troffen; bij massa's, zoals *soep* en *zand*, wordt steeds vaker *het* gehoord (b.v. De melk? Het is wit). Uit een studie van De Vogelaer (2006) bleek dat het door Audring beschreven systeem echter niet voor het hele taalgebied geldt. Beïnvloed door hun dialecten die het drieledige genussysteem tot heden behouden, maken vele Zuid-Nederlanders en Vlamingen bij de toepassing van pronomina nog steeds gebruik van het grammaticale systeem (De Vogelaer 2006).

Wat in deze korte inleiding opvalt is dat alle publicaties over de hersemantisering meer of min synchrone studies zijn. Er is geen onderzoek dat een diachroon overzicht van het proces van hersemantisering biedt. Deze bijdrage zal proberen het proces aan de hand van diernamen op te helderen. Wij vragen ons ten eerste af wanneer zich het semantische systeem naast het grammaticale systeem heeft geïnstalleerd en willen daarenboven weten waarom er – zoals ook Audring en Booij (2009, 31) hebben opgemerkt – nog steeds zoveel variatie en onzekerheid bij de pronominale verwijzing in het Nederlands bestaat, hoewel het semantische systeem toch eigenlijk een logisch opgebouwd alternatief is.

De volgende pagina's zullen ernaar toewerken om deze beide vragen aan het eind van het artikel te kunnen beantwoorden. In het volgende hoofdstuk wordt echter eerst de methodische werkwijze beschreven en uitgelegd waarom het zo belangrijk is dat wij schrijftaal en spreektaal van elkaar afgrenzen. Eerst met dit passende fundament kunnen wij ons aan de onderzoeksresultaten wagen.

2. Methodisch onderzoek

2.1. Methodiek

Voor het onderzoek werd gebruik gemaakt van de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL)*², een digitaal corpus van meer dan 9000 teksten uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis dat in 1999 werd opgericht door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.³ De bezoeker heeft de mogelijkheid de werken van beroemde en invloedrijke schrijvers zoals Vondel, Hooft, Multatuli of Mulisch online te lezen en te bestuderen. Naast de literaire teksten biedt de pagina ook aanvullende informatie over de teksten en portretten van de auteurs. De DBNL is voor iedereen vrij beschikbaar en wordt gesteund door de Nederlandse Taalunie.

Met behulp van de zoekfunctie van het corpus is het mogelijk de pronominalisering van bepaalde woorden over een vast tijdsbestek te observeren. Voor dit onderzoek zijn diernamen om twee reden bijzonder geschikt. Dieren worden ten eerste volgens de *Individuation Hierarchy*⁴ vaker geïndividueerd dan objecten of abstracta zodat een groter aantal pronomina staat te verwachten (Audring 2009, 124ff.). Ten tweede vormen dieren volgens de resultaten van Audring een semantische eenheid op het pronomina domein. In het semantische systeem worden voor alle dieren masculiene pronomina gebruikt behoudens wanneer het dier een herkenbaar vrouwelijk geslacht heeft. In dit geval is ook de verwijzing met feminiene pronomina mogelijk (Audring 2009, 231). Het is dus belangrijk dat de dieren in het onderzoek geen duidelijk herkenbaar natuurlijk geslacht aantonen omdat anders de resultaten worden gemanipuleerd. Het volgende voorbeeld demonstreert welke soort tekstfragmenten voor een onderzoek niet bruikbaar zijn.

(1) „Maar **die hond**, zodra hij weg is, neemt **die hond haar** vel weg, hangt het daarzo aan een balk, en dan is **ze** als een mens hè, een vrouw dan, want **die hond** was **een teefje**.”

(bron: Boven, Karin / van Nie, Mirjam / Veth, Britta (1989): *Drie verhalen van de Lokono (Arawakken)*. Oso 8, p. 146.)

2 URL: <http://www.dbnl.org/>

3 Het corpus bevat teksten van 1200 tot heden en wordt voortdurend geactualiseerd.

4 De hiërarchie rangschikt de referenten volgens hun graad van individualisering, van mensen met een natuurlijk geslacht tot abstracte massanomen.

In (1) heeft de masculinisering geen greep op de pronominalisering omdat het natuurlijke geslacht de pronomina keuze bepaalt. Gewone huisdieren zoals honden of katten zijn derhalve tendentieel ongeschikt voor de studie omdat er vaak een persoonlijke relatie tussen mensen en huisdieren bestaat en zodoende het natuurlijke geslacht bekend is. Tegen deze achtergrond heeft de studie voor de volgende diernamen gekozen die historisch gezien feminiene woorden zijn: *de spin*, *de slang*, *de duif* en *de muis*. Bij alle vier dieren is het natuurlijk geslacht niet direct herkenbaar en meestal voor de auteur en lezer ook niet van belang.

Om de wissel van feminiene naar masculiene pronomina te demonstreren, zijn alleen pronomina nuttig die nog een onderscheid tussen feminiën en masculien kennen. Dat geldt voor de persoonlijke pronomina *hij/hem* en *zij/ze/haar* en de possessieve pronomina *zijn* en *haar*. Voor het masculiene possessieve pronomen enkelvoud *zijn* moeten wij nog even kort opmerken dat het tegelijkertijd ook als onzijdig possessief pronomen enkelvoud fungeert. Als feminiene diernamen met *zijn* worden gepronominaliseerd, zal het onderzoek dit nochtans als masculinisering rekenen omdat er uit alle belangrijke studies geen gevallen bekend zijn waar feminiene diernamen in verband met onzijdige pronomina optreden.

De masculinisering van onzijdige diernamen zal in het onderzoek niet behandeld worden. Bij een dergelijk onderzoek zouden andere pronomina – zoals demonstratieven en relatieven – moeten worden geraadpleegd om de wissel van onzijdige naar masculiene pronomina vast te kunnen stellen. Uit de studie van Audring (2009, 108) blijkt dat bijvoorbeeld relatieve pronomina meestal volgens syntactische categorieën worden toegepast.

(2) „Het beeld is dat van **het meisje dat haar schort** ophoudt.”

(bron: van Heekeren, Johannes (1712): *Thirsis Minnewit. Deel 3*, ed. Jos Houtsma. Amsterdam, p. 19.)

Tekstfragment (2) toont de problematiek heel aanschouwelijk. Terwijl het possessieve pronomen *haar* semantisch met zijn referent *meisje* congrueert, gebruikt de auteur het relatieve pronomen *dat* op basis van syntactische regels. Een gezamenlijk onderzoek voor feminiene en onzijdige diernamen zou de studie om die reden onnodig compliceren en heldere conclusies onmogelijk maken.

2.2. Schrijftaal vs. spreektaal

Anders dan vele studies over het onderwerp pronominaal genus die op gesproken bronnen zijn gebaseerd, verzamelt deze paper uitsluitend schriftelijke bronnen. Dat heeft gewoon met het feit te maken dat gesproken bronnen een fenomeen uit de 20ste en 21ste eeuw zijn en zodoende geen diepgravende diachrone beschouwingen mogelijk zijn. Tussen schrijftaal en spreektaal bestaat er ook in het algemeen een groot onderscheid dat in dit hoofdstuk nader geduid wordt. Hieruit volgt dat de resultaten van het onderzoek niet zomaar te generaliseren of op de spreektaal toe te passen vallen.

De schrijftaal is principieel conservatiever en normender dan de spreektaal. Om die reden zijn ontwikkelingen die in de spreektaal al lang ingang hebben gevonden pas later ook in de schrijftaal vast te stellen. In de 16de en 17de eeuw werd de schrijftaal sterk door het standaardiseringsproces beïnvloed. Eén doel was een volkstaal met casus- en driegenerasysteem te construeren die zich oriënteerde aan de vormenrijkdom van het Latijn (Geerts 1966, 35ff.). Tegelijkertijd moeten wij ervan uitgaan dat het oude driegenerasysteem in de spreektaal van 17de eeuw al verdwenen was. De gewone taalgebruiker kon bij de pronominale aanduiding niet onderscheiden of een nomen historisch gezien masculien of feminien was. Om het verlies van kennis te voorkomen, publiceerde de intellectuele elite woordenlijsten die het grammaticale genus van talloze naamwoorden vermeldde (Audring 2009, 37). De grammaticus van Heule (1633, 27) stelt in zijn woordenlijst in een opmerking vast dat er naast zijn richtlijnen ook een willekeurig systeem van genuskeuze bestond.⁵ Hoewel wij geen mondelinge bronnen uit vroegere eeuwen kunnen raadplegen, tonen de pogingen van de grammatici dat er in de spreektaal al onzekerheid over de omgang met de genera bestond.

Tot de eerste decennia van de 20ste eeuw werd er nog krampachtig aan de oude grammaticale systemen vastgehouden hoewel ze al eeuwenlang uit de omgangstaal waren verdwenen (Mooijaart & van der Wal, 54ff.). Zelfs van Haering (1954, 2) merkt in zijn onderzoek op dat in de schrijftaal nog steeds het oude driegera-systeem wordt gebruikt. Door het opkomen van informele teksten als mail, reclame of sms benadert de schrijftaal vandaag meer de spreektaal (Audring 2009, 138). Wij moeten ons echter bewust zijn dat er nooit een volledig parallellisme tussen beide talen zal ontstaan en zodoende de resultaten van dit onderzoek niet per se voor de spreektaal kunnen gelden. Toch is het de moeite waard de pronominalisering in de schrijftaal te onderzoeken. Ook in de schrijftaal weerspiegelen zich altijd religieuze, politieke en maatschappelijke normen en veranderingen (Geerts 1966, 29). Bovendien vormt de schrijftaal veel meer dan de spreektaal een gestandaardiseerde eenheid en is daarom voor een uitgebreid onderzoek beter geschikt.

3. Resultaten

De resultaten worden hier in drie stappen voor ieder nomen apart gepresenteerd. Ten eerste vertoont een tabel de frequentie en distributie van de getallen zodat wij een overzicht van de kwantiteit kunnen krijgen. Om de resultaten vergelijkbaar te maken, worden ze in een tweede stap middels een diagram met procentuele gegevens afgebeeld. Tenslotte volgt de beschrijving van de resultaten, verrijkt met enkele tekstvoorbeelden uit de DBNL en andere hedendaagse bronnen die hier representatief voor andere tekstfragmenten staan.

5 „Dit zy van het onderscheyt der geslachten gezeyt / Doch dit onderscheyt / en behouft in den Rijm/ alijt niet nagevolgt te worden [...]”

3.1. de spin

	13de	14de	15de	16de	17de	18de	19de	20ste (1)	20ste (2)	21ste
feminien	1	1	3	4	15	26	117	65	26	2
masculien	0	0	0	0	1	6	3	28	43	13
totaal	1	1	3	4	16	32	120	93	69	15

tabel 2: distributie van de resultaten voor het begrip „spin”

Voor het begrip *spin* en zijn oudere vormen *spinne* en *spenne* is de frequentie van resultaten volgens tabel 2 redelijk hoog. Meer dan honderd bruikbare voorbeelden heeft het onderzoek van de 19de- en 20ste-eeuwse teksten opgeleverd. Alleen vóór de 17de eeuw waren er nauwelijks voorbeelden aan te treffen, maar omdat in dit tijdbestek in alle gevallen feminiene pronomina worden gebruikt, kunnen wij daarvan uitgaan dat de masculinisering van feminiene diernamen toen nog ongebruikelijk was.

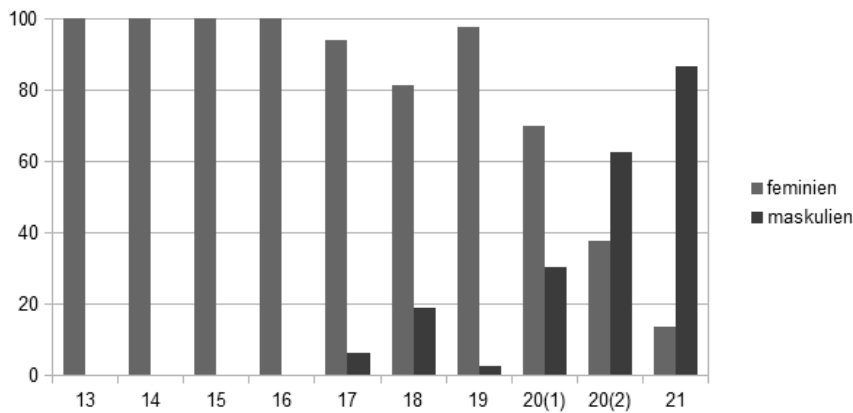

diagram 1: pronominalisering van het begrip „spin” van de 13de tot 21ste eeuw

Tekstfragment (3) stamt uit het jaar 1270 en is het oudste geval van pronominalisering dat voor het begrip *spin* in de *DBNL* gevonden kon worden. Hier is het casussysteem nog duidelijk te herkennen zodat de pronominalisering – dankzij de syntactische congruentie van pronomina en nomina – geen problemen veroorzaakt.

(3) „Als **die spinne** siet een serpent ligghen onder enen scade, gaet **si** neder bi **haren** drade, ende steect so dicken ende steect, dat **si** hem die hersine doerbreect, ende oec en wil sijs niet begheven, eer **sie** hem nemet dat leven.”

(bron: van Maerlant, Jacob (1270): *Der naturen bloeme*, ed. Eelco Verwijs. Groningen: J.B. Wolters, p. 78.)

Pas in de 17de eeuw vinden wij volgens diagram 1 het eerste aantal voorbeelden van masculinisering dat in de 18de eeuw aangroeide tot rond twintig procent. In de 19de eeuw daalde het gebruik van masculiene pronomina voor het begrip *spin* dan weer. Terwijl het grammaticale systeem in de eerste helft van de 20ste eeuw nog een meerderheid had, lijkt zich het semantische systeem in de tweede helft van de eeuw te hebben doorgezet. In over zestig procent van de gevallen werd het semantische systeem geprefereerd. Voor de tegenwoordige tijd tonen de resultaten een grote meerderheid voor het gebruik van masculiene pronomina aan. Wij moeten toch bedenken dat de cijfers uit de 21ste eeuw vanwege de lage frequentie niet zeer betrouwbaar zijn. Niettemin demonstreren de tekstfragmenten (4) en (5) uit *Wikipedia* en *De Volkskrant* dat het semantische systeem inmiddels algemeen wordt geaccepteerd.

(4) „**Een jonge spin** moet net als alle andere dieren met een exoskelet een aantal vervellingen ondergaan voor **hij** volwassen is.”

(bron: Wikipedia. *Spinnen*. [http://nl.wikipedia.org/wiki/Spinnen_%28dieren%29; 02.09.2013])

(5) „**De spin** is overigens geen volgroeid exemplaar, **hij** meet 'slechts' 10 tot 12 centimeter.”

(bron: De Volkskrant (8 januari 2013). *Vogelspin duikt op in Albert Heijn*. [www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3373755/2013/01/08/Vogelspin-duikt-op-in-Albert-Heijn.dhtml, 02.09.2013])

3.2. de slang

In principe kunnen wij voor het begrip *slang* en zijn oudere schrijfwijzen *slanghe* en *slinge* dezelfde fenomenen vaststellen die al bij *de spin* werden aangetoond.

	13de	14de	15de	16de	17de	18de	19de	20ste (1)	20ste (2)	21ste
feminien	0	1	1	16	22	31	140	42	19	7
masculien	0	0	0	0	6	12	17	20	34	9
totaal	0	1	1	16	28	43	157	62	53	1

tabel 3: distributie van de resultaten voor het begrip „slang”

De masculinisering begon in de 17de eeuw en het semantische systeem won in de tweede helft van de 20ste eeuw de meerderheid. Op twee afwijkingen zal er toch even kort worden gewezen. In de 17de en 18de eeuw was het aantal gevallen van masculinisering met rond twintig en dertig procent duidelijk hoger. Tekstfragment (6) is daar een heel vroeg voorbeeld van.

(6) „Siet hoe **de Slang** den Vos, den Leeuw en Hond omwonden heeft met **sijn Kronckel-staert** gevlochten in een hoop [...].”

(bron: Pietersz Pers, Dirck (1648): *Bellerophon of Lust tot wijsheit, Gesangh der zeeden, Urania of Hemel-sangh*. Amsterdam: D. Pietersz, p. 68.)

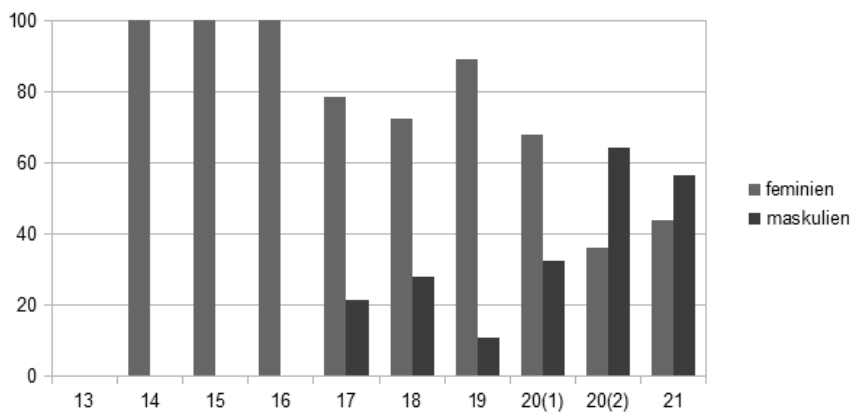

diagram 2: pronominalisering van het begrip „slang” van de 13de tot 21ste eeuw

Wat verder opvalt is dat het aantal gevallen van masculinisering in de 21ste eeuw in vergelijking tot het begrip *spin* met ongeveer zestig procent behoorlijk lager was. Maar zoals gezegd, zijn de getallen uit de tegenwoordige tijd vanwege de geringe kwantiteit niet echt betrouwbaar.

3.3. de duif

Ook bij het begrip *duif* en zijn oude vormen *duuf*, *duve* en *duyve* kunnen wij wezenlijk dezelfde tendenties als bij de andere begrippen herkennen. De frequentie van gevallen is echter veel lager. Dit kan ermee samenhangen dat de duif geen unieke karakteristieken bezit zoals de spin het web en de slang vergif. Deze kenmerken zijn vaak heel productief bij de pronominalisering en voor een groot deel van de gevallen verantwoordelijk.

	13de	14de	15de	16de	17de	18de	19de	20ste (1)	20ste (2)	21ste
feminien	1	1	3	2	11	17	38	32	10	4
masculien	0	0	0	0	1	3	6	10	34	8
totaal	1	1	3	2	12	20	44	42	44	12

tabel 4: distributie van de resultaten voor het begrip „duif”

Wat verder nog in het oog valt is dat het semantische systeem in het begin van de 20ste eeuw zich nog nauwelijks heeft doorgezet, terwijl het aantal voorbeelden met masculinisering na de Tweede Wereldoorlog sprongsgewijs omhoog ging. Vandaag is *de duif* zelfs in kranten een woord met masculiene pronomina (7).

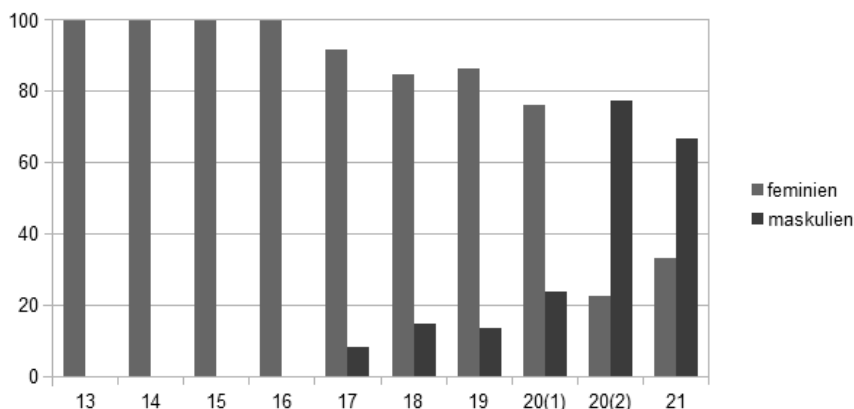

diagram 3: pronominalisering van het begrip „duif” van de 13de tot 21ste eeuw

(7) „De man ging op de grond liggen, waarna een massa duiven op hem afkwamen. Voor **één duif** liep het helemaal verkeerd af. **Hij** kwam onder het standbeeld terecht.”

(bron: De Telegraaf (22 september 2011): *Levend staandbeeld plet duif*. [www.telegraaf.nl/binnenland/20196437/_Levend_standbeeld_plet_duif_.html; 02.09.2013])

3.4. de muis

De resultaten voor het begrip *muis* en zijn oudere schrijfwijzen *mues*, *mus*, *muse*, *muus* en *muys* vertonen eveneens niets fundamenteel nieuws.

	13de	14de	15de	16de	17de	18de	19de	20ste (1)	20ste (2)	21ste
feminien	2	1	1	1	8	8	35	25	10	3
masculien	0	0	0	0	2	5	6	11	30	6
totaal	2	1	1	1	10	13	41	36	40	9

tabel 5: distributie van de resultaten voor het begrip „muis”

Het enige wat opvalt is dat het aantal masculiniseringsen in de 17de en 18de eeuw al behoorlijk hoog was. Met een oog op tabel 4 kan dit echter met de geringe frequenties te maken hebben. In het hedendaagse gebruik van *muis* heeft zich ook het semantische systeem doorgezet. Zelfs in het Wikipedia-artikel (8) voor het begrip *huismuis* vinden wij masculiene pronomina.

(8) „Oorspronkelijk komt **de huismuis** voor op de steppen van Centraal-Azië en Rusland, vanwaar **hij** zich al snel heeft verspreid over de rest

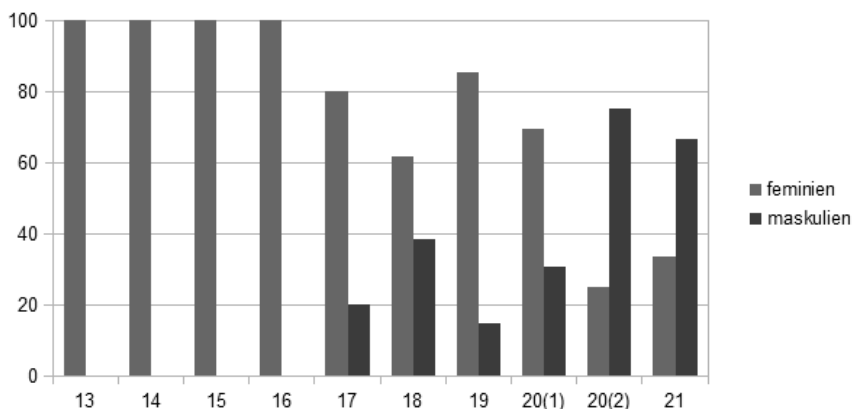

diagram 4: pronominalisering van het begrip „muis” van de 13de tot 21ste eeuw

van de wereld, langs handelsroutes en de verspreiding van menselijke nederzettingen.”

(bron: Wikipedia: *Huismuis*. [nl.wikipedia.org/wiki/Huismuis; 02.09.2013])

3.5. samenvatting

In de resultaten zijn er geen fundamentele verschillen tussen de onderzoeksbe-
grippen te herkennen. Bij alle vier diernamen kunnen wij deze drie fenomenen
vaststellen:

1. Het semantische systeem verscheen al in de 17de en 18de eeuw maar kon
zich niet volledig doorzetten zodat het aantal masculiniserings in de 19de eeuw
weer daalde.

2. In de tweede helft van de 20ste eeuw won het semantische systeem de
overhand tegenover het grammaticale systeem.

3. Ook tegenwoordig worden beide systemen door elkaar gebruikt hoewel er
een duidelijke preferentie voor het semantische systeem lijkt te zijn.

Het is de moeite waard om alle drie fenomenen met betrekking tot de onder-
zoeksvragen uit de inleiding te analyseren. Wij kunnen hier al vasthouden dat
het parallelisme van de resultaten geen toeval lijkt te zijn en dat wij bij andere
feminie diernamen vermoedelijk dezelfde fenomenen zouden vaststellen.

Maar voordat wij nu de resultaten analyseren, lijkt het zinvol om de re-
sultaten uit de 20ste eeuw nader te bekijken omdat hier het grammaticale
systeem zijn meerderheid bij de pronominalisering heeft verloren. Hiervoor zal
ik de resultaten van alle vier de begrippen samenvatten omdat anders geen
betrouwbare kwantiteit bereikt kan worden.

	00s	10s	20s	30s	40s	50s	60s	70s	80s	90s
feminien	39	32	35	34	24	9	13	17	14	12
masculien	12	14	13	19	10	16	26	32	34	31
totaal	51	46	48	53	34	25	39	49	48	43

tabel 6: distributie van de resultaten in de 20ste eeuw

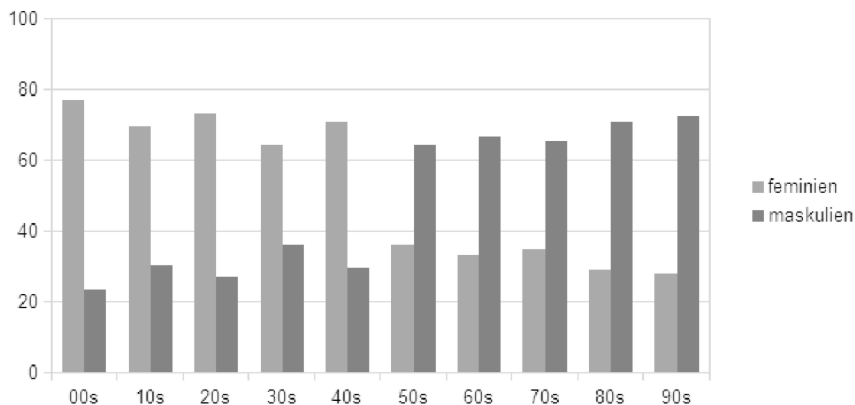

diagram 5: pronominalisering van de begrippen in de 20ste eeuw

Het diagram 5 toont duidelijk dat de wissel van het grammaticale naar het semantische systeem geen gelijkmatig proces is. Tussen de jaren 1940 en de jaren 1950 steeg het aantal gevallen met masculinisering van dertig tot meer dan zestig procent terwijl ervoor en erna nauwelijks veranderingen zijn te zien. Hoeveel de Tweede Wereldoorlog verklaart dat de waarden sprongsgewijs omhoog gaan, zullen wij in het volgende hoofdstuk analyseren. Dat hij in ieder geval zijn sporen heeft gelaten, is in tabel 5 niet te negeren.

4. Analyse

4.1. Masculinisering in de 17de en 18de eeuw

Volgens de onderzoeksresultaten begon de toepassing van masculiene pronomina op feminiene diernamen in de 17de en 18de eeuw. Het nieuwe systeem lijkt zich toen in de schrijftaal echter niet doorgezet te hebben omdat het gebruik van masculiene pronomina in de 19de eeuw weer daalde. Met betrekking tot hoofdstuk drie waar wij het verschil tussen schrijf- en spreektaal hebben besproken, zijn de resultaten verrassend. De 17de en 18de eeuw waren beïnvloed door het standaardiseringsproces en de poging het oorspronkelijke grammaticale genussysteem door woordenlijsten te kunnen bewaren. Het was te verwachten

dat tenminste de literaire elite uit die tijd de richtlijnen van de grammatici volgt en nomina volgens syntactische regels pronominaliseert. Waarom is er dan toch variatie?

De pogingen om het oude genussysteem te behouden waren vooreerst beperkt tot adnominale elementen. De grammatici hechtten er vooral belang aan dat het naar Latijns voorbeeld ontworpen naamvalsysteem werd aangewend. Het besef dat er een congruentie moet bestaan tussen het genus van nomina en pronomina vond eerst langzaam ingang in de grammatica's van de 17de en 18de eeuw (Geerts 1966, 187). Zo klaagt van Heule (1633, 24) dat het pronominale genusverschil „door het gemeyn gebruyc zeer bedorven en vermengelt is”. Het in de omgangstaal gangbare systeem is zodoende in de schrijftaal kunnen doordringen omdat op het domein van pronominale verwijzing een vacuüm was ontstaan dat door het standaardiseringsproces nog niet gevuld kon worden. Naast deze verklaring zijn er ook nog andere factoren die de resultaten van het onderzoek kunnen uitleggen.

Als variatie in een groot taalgebied te vinden is, mogen wij nooit de geografische categorie buiten laten. Het Nederlands van de 17de eeuw was vooral een verzameling van dialecten. Bij de ambitie om een standaardtaal te vormen, waren in het begin weinig mensen betrokken. Uit een studie van Pauwels blijkt dat het genus van woorden in de Zuid-Nederlandse dialecten van plaats tot plaats kan verschillen. Zo zijn bijvoorbeeld de nomina *marmer* en *kalk* in de West-Vlaamse dialecten onzijdige woorden terwijl ze in Oost-Vlaanderen masculiene woorden zijn (Geerts 1966, 132). Het is mogelijk dat de resultaten in de 17de en 18de eeuw dichter aanleunen bij de spreektaal, de dialecten, en veel minder door bewuste pogingen tot standaardisering werden beïnvloed dan jongere gegevens.

4.2. Doordringen van het semantische systeem

De onderzoeksresultaten vertonen een toename van masculinisering in de tweede helft van de 20ste eeuw. Dit spreekt van Haeringen (1954, 2) tegen die in zijn studie van 1954 beweert dat in de schriftelijke taal nog steeds het grammaticale systeem bij de aanduiding van pronomina werd gebruikt. In feite gingen de gevallen bij de masculinisering van diernamen al in de jaren 1950 snel omhoog. Deze sprongsgewijze toename maakt het waarschijnlijk dat wij het hier niet met een natuurlijke ontwikkeling te maken hebben maar de resultaten met buitentalige factoren samenhangen. Daarbij sluit zich de vraag aan of het fenomeen in verband staat met de Tweede Wereldoorlog. Ook de schrijftaal wordt voortdurend door uiterlijke voorwaarden beïnvloed zodat het wel degelijk mogelijk is dat taalveranderingen door historische ontwikkelingen verklaard kunnen worden (Geerts 1966, 29).

De Tweede Wereldoorlog was in vele opzichten een breukmoment. Na de verschrikkingen van de oorlog en de hongerwinter hadden vele Nederlanders alles verloren en moesten ze volledig opnieuw beginnen. Het nieuwe begin van de maatschappij toonde zich niet alleen in het alledaagse leven maar ook in de

literatuur. De Vijftigers met hun bekende schrijvers Hugo Claus en Louis Paul Boon staan voor een radicale vernieuwing van het proza en de poëzie. Zij wilden de oude esthetische en formalistische conventies vervangen door een literatuur die spontaniteit, echtheid en authenticiteit uitdrukt en openstaat voor experimenten met vorm en taal (Brems 2006, 108ff.). De nieuwe auteurs in het Nederlandse taalgebied zagen zichzelf niet meer als de intellectuele elite maar als deel van een beweging die een oog voor de gewone mens en zijn realiteit heeft (Brems 2006, 139ff.). Tot deze oude conventies lijkt vanuit grammaticale perspectief ook het driegenere-systeem behoord te hebben. Als een auteur spontaniteit en echtheid wil uitdrukken dan is het handiger om bij de pronominalisering eerder gebruik te maken van het semantische systeem dat in de omgangstaal al lang de realiteit vormde dan van het kunstmatige grammaticale systeem. Het lijkt op die manier niet onmogelijk dat er wel degelijk een indirect verband tussen de Tweede Wereldoorlog en de opkomst van het semantische systeem is.

Een tweede reden voor het plotselinge wissel bij het pronominaalgebruik kan er mee samenhangen dat de realiteit van de omgangstaal niet langer ontkend kon worden. De laatste publicaties die het oude casus- en driedelige genussysteem nog als deel van het Standaardnederlands presenteerden, waren de orthografie van Marchant (1947) en het *Groene Boekje* uit het jaar 1954. Maar het *Groene Boekje* verklaarde al dat de oude systemen in feite uit de omgangstaal waren verdwenen (Audring 2009, 38). Wij hebben hier dus met een proces te doen dat de standaardtaal steeds meer aan de omgangstaal aanpast. Op deze manier verloren de auteurs de legitimiteit verder voor de oude systemen te kiezen. In hoeverre dit de auteurs daadwerkelijk heeft beïnvloed, kunnen wij echter niet vaststellen.

4.3. Hedendaagse variatie

De onderzoeksresultaten tonen dat het semantische systeem zich in de schrijftaal nog steeds niet volledig heeft doorgezet. In ongeveer een derde van de gevallen uit het onderzoek gebruikt de auteur nog feminiene pronomina voor oorspronkelijk feminiene diernamen. Deze variatie heeft verschillende oorzaken die ik in dit gedeelte wil presenteren.

Het voortschrijdend deflectieproces en het daaruit resulterende discrepantie tussen nominaal en pronominaal genus gaat hand in hand met een groeiende onzekerheid bij de pronominale verwijzing van woorden. De gewone taalgebruiker heeft de keuze tussen het syntactische en het steeds meer doordringende semantische systeem. Beide systemen staan in concurrentie tot elkaar en zorgen tot heden voor de uit het onderzoek gebleken variatie (Audring 2006, 93). Bij vele Nederlanders leidt deze onzekerheid ertoe dat ze voor geen van de beide mogelijkheden kiezen en de pronominalisering krampachtig vermijden. Dit vindt zijn uitdrukking in het herhalen van het nomen. Audring & Booij (2006, 28) geven voor dit fenomeen een extreem voorbeeld.

(9) „Verwarm **de chocolade** in de magnetron. Is **de chocolade** nog niet helemaal gesmolten? Even roeren en laten staan, dan smelt **de chocolade**“

vanzelf. Lukt het niet? Zet **de chocolade** dan nog 20 seconden in de magnetron. Roer de kardemom door **de gesmolten chocolade**.”

(bron: AllerHande 11 (2006))

Dergelijke gevallen met betrekking tot diernamen kon ik in mijn studie niet vaststellen. Uit de resultaten van het onderzoek blijkt desondanks dat een pronominalisering in de schrijftaal vandaag eerder wordt vermeden dan honderd jaar geleden. De frequentietabellen in hoofdstuk drie tonen dat het hoogtepunt in de 19de en eerste helft van de 20ste eeuw wordt bereikt hoewel het aantal teksten in de naoorlogse tijd het grootst was.

(10) „In een venster, t’welk meest altoos open stondt, hadt **een groote Spin haar net** gesponnen.”

(bron: Lehmans, M.C.G. (1802): Waarnemingen over de wyze, op welke de spin haare webbe maakt; en enige andere byzonderheden, de huishouding der spinnekoppen betreffende. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, p. 344)

(11) „Op een ochtend ziet hij dat **een spin een web** tussen spiegel en stam heeft geweven.”

(bron: van Dis, Adriaan (1989): Stijl is een neurose. *De Gids. Jaargang 152*, p. 594)

Het 20ste-eeuwse tekstfragment (11) demonstreert een typische vermijding van pronominalisering in tegenstelling tot het oudere tekstfragment (10) waar de auteur in hetzelfde thematische context met een feminien possessief pronomen naar *de spin* verwijst omdat voor hem geen twijfel over de pronominakeuze bestaat. Deze voorbeelden staan representatief voor vele andere gevallen in het corpus die ik tijdens het onderzoek tegenkwam.

Naast de vermijding van pronominalisering kan het ook gebeuren dat de auteur de pronomina gewoon door elkaar en schijnbaar willekeurig gebruikt zoals in tekstfragment (12). Merk op dat dit voorbeeld niet uit een recept afkomstig is zoals (9) maar uit het *National Geographic Magazine*, een tijdschrift voor een intellectueel publiek.

(12) „Hoe sterk het gif is, hangt af van de leeftijd van **de slang**, wanneer **zij** voor het laatst heeft gegeten, hoe diep de giftanden in het lichaam van **zijn slachtoffer** dringen en de hoeveelheid gif die **hij** inspuit.”

(bron: National Geographic, Belgian edition (2005))

In dit tekstfragment vinden wij zowel een feminien als een masculien persoonlijk pronomen en daarbij aanvullend nog een masculien possessief pronomen. Het onderzoek toont dat verwarring en onzekerheid bij het pronomina-gebruik niet alleen in de spreektaal maar ook in beschaafde schrijftaal optreden en deels voor de hedendaagse variatie verantwoordelijk zijn. Alleen voor heel opgeleide mensen is het gebruik van feminiene pronomina nog steeds present (Audring 2009, 40).

Naast de algemene onzekerheid kunnen ook dialecten invloed uitoefenen op de hedendaagse variatie. Dialecten conserveren vaak oude woorden en grammaticale systemen omdat ze niet zozeer door buitentalige ontwikkelingen zoals

bijvoorbeeld standaardiseringsprocessen worden beïnvloed. Anders dan het Standaardnederlands dat op het adnominale domein alleen nog een tweegenerasysteem kent, bewaren sommige dialecten in het Nederlandse taalgebied het driegenerasysteem tot heden. Dat geldt voor dialecten zuidelijk van de grote rivieren, zoals het Oost-Vlaams, het Brabants, het Limburgs en het West-Vlaams. In die gebieden kiezen vele taalgebruikers bij pronominalisering voor het syntactisch systeem (De Vos 2009, 85). De Vogelaer (2006) heeft in zijn studie ontdekt dat hedendaagse kinderen uit het Zuid-Nederlandse deel van het taalgebied beter in staat zijn pronomina volgens het grammaticale genus van woorden toe te passen dan Noord-Nederlandse kinderen. Maar ook in het Zuid-Nederlands beginnen de deflectie- en afslijtingsprocessen zodat er verwacht moet worden dat het Zuid-Nederlands het Noord-Nederlandse genussysteem zal overnemen (De Vogelaer 2006, 99ff.).

Het is moeilijk uit te maken of de Zuid-Nederlandse dialecten voor de variatie bij de onderzoeksresultaten medeverantwoordelijk zijn. De auteur van tekstfragment (13), Herman Teirlinck, is in Vlaanderen opgegroeid. Toch kunnen wij niet zeker zijn of het gebruik van het grammaticale systeem in de naoorlogse tijd werkelijk met zijn dialectische invloed te maken heeft.

(13) „En eens heb ik **een spin haar** net zien weven.”

(bron: Teirlinck, Herman (1952): *Het gevecht met de engel* (2 dln.). Brussel: A. Manteau, p. 163)

Over het algemeen blijkt uit het onderzoek dat er geen herkenbare samenhang bestaat tussen Zuid-Nederlandse of Vlaamse herkomst en het gebruik van feminiene pronomina. Er zijn eveneens Noordnederlandse auteurs die het grammaticale systeem toepassen. Wij mogen deze observaties echter niet generaliseren. Het is mogelijk dat er voor minder geïndividueerde categorieën wel een samenhang bestaat.

5. Conclusie

In het begin van het artikel hebben wij ons afgevraagd wanneer het semantische systeem naast het grammaticale systeem heeft postgevat. Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat de masculinisering van feminiene diernamen al in de 17de eeuw begon. Het pronominale domein vormde in die tijd een vacuüm waarin de omgangstaal kon doordringen. Met de verspreiding van de conservatieve standaardtaal in de 19de eeuw daalde het gebruik van masculiene pronomina weer. Pas in de tweede helft van de 20ste eeuw kon zich het semantische systeem volledig doorzetten. De sprongsgewijze toename tussen 1940 en 1960 laat ons vermoeden dat de verspreiding van masculiene pronomina voor feminiene diernamen in verband staat met de Tweede Wereldoorlog. De ideologie van de Vijftigers is maar één voorbeeld van hoe de maatschappij reageerde op de oorlog. Anti-formalistische en anti-intellectuele ideeën vormden de ideale voorwaarden voor een opbloei van het semantische systeem.

De tweede vraag zocht aan het begin naar de redenen voor de hedendaagse variatie. De onderzoeksresultaten bewijzen dat ook bij de pronominalisering van diernamen nog veel variatie heerst, hoewel er een sterke preferentie voor het semantische systeem is vast te stellen. De hedendaagse variatie kan ermee samenhangen dat de parallelle existentie van twee genussystemen in de schrijftaal slechts verwarring sticht en de systemen deels zelfs binnen één zin door elkaar worden gebruikt. Bovendien zorgen de Zuid-Nederlandse dialecten en formeel taalgebruik ervoor dat er ook vandaag nog enkele gevallen van syntactische pronominalisering zijn te vinden.

Aan het eind stelt zich nu de vraag in hoeverre de resultaten gegeneraliseerd kunnen worden. Het parallelisme tussen de ontwikkelingen bij alle vier de bestudeerde begrippen valt niet te negeren en toont dat de resultaten geen toeval zijn. Een kwantitatieve benadering met meer voorbeeldbegrippen kan definitieve zekerheid over diachrone veranderingen brengen, al moet opgemerkt worden dat dit soort onderzoeken heel tijdsintensief is. Niettemin kunnen wij vermoeden dat er soortgelijke resultaten bij alle feminiene diernamen⁶ gevonden zullen worden zolang het dier geen duidelijk herkenbaar geslacht heeft.

Literatuur

- Audring 2006: Jenny Audring, Genusverlies en de betekenis van voornaamwoorden. In: *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*, Leiden 2006, 71–88.
- Audring 2009: Jenny Audring, *Reinventing Pronoun Gender*. Amsterdam 2009.
- Audring/Booij 2009: Jenny Audring/Geert Booij, Genus als probleemcategorie. In: *Taal en tongval* 22 (2009), 1–12.
- Brems 2006: Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945–2005*. Amsterdam 2006.
- Cornips/De Vogelaer 2009: Leonie Cornips/Gunther De Vogelaer, Variatie en verandering in het Nederlandse genus. *Taal en tongval* 22 (2009), 13–17.
- Geerts 1966: Guido Geerts, *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw. Een bijdrage tot de studie van de nominale klassifikatie en daarmee samenhangende adnominale flexievormen en pronominale verschijnselen in Hollands taalgebruik van de zeventiende eeuw*. Brussel 1966.
- van Gestel/Nijen Twilhaar/Rinkel/Weerman 1992: Frank van Gestel/Jan Nijen Twilhaar/Tineke Rinkel/Fred Weerman, *Oude zinnen. Grammaticale analyse van het Nederlands tussen 1200–1700*. Leiden/Antwerpen 1992.

6 De resultaten mogen niet worden toegepast op onzijdige diernamen of andere semantische categorieën.

- van Haeringen 1954: C.B. van Haeringen, *Genus en geslacht. Het voornaamwoordelijk gebruik in de gesproken taal*. Amsterdam 1954.
- van Heule 1633: Christiaan van Heule, *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, ed. W. J. H. Caron. Groningen 1953.
- Mooijaart/van der Wal 2008: Marijke Mooijaart/Marijke van der Wal, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwennederlands*. Nijmegen 2008.
- Verhoeven 1990: P.R.F. Verhoeven, Voornaamwoordelijke aanduiding in het hedendaagse Nederlands. In: *De nieuwe taalgids* 83 (1990), 494–513.
- De Vogelaer 2006: Gunther De Vogelaer, Pronominaal genus bij ‘Zuid-Nederlandse’ taalverwervers: grammatical of semantisch systeem? In: *Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin*. Leiden 2006, 89–102.
- De Vos 2009: Lien De Vos, De dynamiek van hersemantisering. In: *Taal en tongval* 22 (2009), 82–110.
- De Vries 2001: Jelle de Vries, *Onze Nederlandse spreektaal*. Den Haag 2001.